

Андрій Кошельник

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ НА ХОЛМЩИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Польсько-український конфлікт на теренах Холмщини є невід'ємною складовою загального польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни та розглядається в контексті українсько-польських стосунків даного періоду. Актуальність проблеми полягає в необхідності глибоко з'ясувати всі “білі плями” міжнародного конфлікту, оскільки в його дослідженні польськими і українськими науковцями досі не вироблено єдиного комплексного підходу, спільного бачення його причин та генези, не розкрито етапи і ескалацію конфлікту.

Дана тема привертає увагу істориків як України, так і Польщі, хоча залишається повністю не висвітленою. Виключно польсько-українським національним стосункам на Холмщині в роки війни присвячені праці Ю. Макара “Холмщина і Підляшшя у першій половині ХХ ст.”, В. Сергійчука “Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947рр.” і М. Сивіцького “Dzieje konfliktu polsko-ukraïnskich”, де також міститься джерельна інформація [11, 16, 27]. Слід відзначити праці дослідників Р. Тожецького “Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej”, А. Щеняка і В. Шоти “Droga do nikad”, у яких автори наголошують на суперечливих сторонах розвитку польсько-українських стосунків 20-их – 40-их рр. ХХ ст., а відповідальність за “братовбивчу” війну покладають на ОУН і УПА, які, на їх думку, могли припинити кровопролиття, але не зробили цього [28, 29].

Важливі проблеми причин і перебігу холмського конфлікту, діяльності українського і польського підпілля на Закерзонні, участі у протистоянні третіх сторін (Німеччини і СРСР) розглядають у своїх працях Г. Бухало, Я. Дашкевич, Р. Дрозд, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич, З. Карпус, Ю. Киричук, З. Конечний, В. Косик, С. Кульчицький, М. Кучерепа, М. Литвин, Г. Мотика, Ч. Партач, В. Трофимович і М. Ясяк [1, 3, 5, 7, 8, 12, 18].

Метою дослідження є визначити головні особливості перебігу

конфлікту на Холмщині, показати погляди українських і польських науковців щодо основних аспектів розвитку польсько-українських стосунків на терені.

Конфлікт стався в регіоні, який межує з етнічно польськими землями і в міжвоєнні роки зазнав жорстких утисків з боку польської влади, що зумовило певні особливості його перебігу. Зокрема, загальновідомо, що саме на землях Холмщини, Підляшшя і Надсяння перші втрати були з української сторони.

В українській історіографії утвердилась думка, що конфлікт на Холмщині (територія Холмщини в міжвоєнний період входила до складу Люблінського воєводства, а після 1939 р. – до Генерал-Губернаторства) розпочався з листопаду 1941 року, коли боївки народовців почали ліквідувати в Генеральному Губернаторстві українських громадських діячів [10, 404].

Натомість польські автори переважно вказують на 1942 – початок 1943 року, коли події на Холмщині носили характер одиничних вбивств. Повторюються твердження, що це була “відплата за діяльність української поліції і її колаборацію” [25, 40].

Гжегош Мотика наполягає на тому, що знущання над українцями Холмщини розпочалися восени 1943 року, коли вже сталися криваві чистки поляків на Волині і “були вони зрештою відповіддю на починання бандерівців” [12, 24].

Існують розбіжності між українськими і польськими істориками стосовно періодизації польсько-українських стосунків 1941-1944 рр. на Холмщині. Володимир Сергійчук польсько-український конфлікт в краї пов’язує з акцією винищення українського населення, що проводилась в два етапи. Перший етап цієї акції (1942-1943) обіймав знищення провідницького активу, а другий (1943-1944) знищення цілих сіл [16, 160].

Натомість польські науковці, акцентуючи на інтенсивній двосторонній боротьбі між поляками і українцями Холмщини, виділяють три періоди перебігу конфлікту:

– перший період – з весни 1941 р. по осінь 1942 р., коли мали місце окремі випадки вбивств польським підпіллям українських національних діячів і українців, які співпрацювали з німецькою окупаційною владою;

– другий період – з осені 1942 р. по літо 1943 р. У цей період була організована самооборона польського і українського населення, відбулося багато стихійних відплатних акцій, пов’язаних з виселенням окупантами польського і в меншому масштабі українського населення;

– третій період – з осені 1943 р. по літо 1944 рр. У цей час відбулася братовбивча польсько-українська війна, а відплатні акції набувають організованого характеру. На думку польських авторів це було спричинене прибуттям на Холмщину сотень УПА навесні 1944 року [6, 199].

Однак, ще в 1941 році на Холмщині і Підляшші з'являються польські боївки, не менше 30-ти, що тероризували місцеве населення [11, 43]. Водночас проходило структурно-адміністративне оформлення польського націоналістичного підпілля. Згідно з планом відтворення польських збройних сил, восени 1941 р. був заснований інститут інспекторатів (*inspektoraty rejonowe*), які поділялись на області (*obwody*), що охоплювали терен повіту. Інспекторати зв'язували область з керівництвом округу (*komenda okręgu*). Головним їх завданням була підготовка і проведення збройних акцій на території повітів [26, 109].

Територіально землі Холмщини охопили 3 інспекторати ЗВЗ-АК Люблінського округу: “Холм” (області Холм, Красностав, Володава), “Радинь” (області Радинь, Біла Підляська, Луків) та “Замостя” (області Замостя, Томашів, Білгорай і Грубешів) [22, 6].

На початку 1942 року на території Люблінського округу зосереджувалось 234 підпільних взводи (*plutony*) Армії Крайової, а весною 1943 року їх кількість зросла до 389 [20, 316, 446]. Чисельний склад аківських формувань у кінці 1941- на початку 1943 рр. налічував 21 тис. чоловік [19, 136].

Не слід забувати, що в межах округу поряд з націоналістичним підпіллям діяли загони Багальйонів Хлопських і Армії Людової. Вони також знищували українців по селах Холмщини. У 1944 р. їх чисельність досягла 55 тис., в тому числі в загонах БХ – 40 тис., АЛ – 15 тис. [23, 188, 355].

У такій ситуації українське населення на Холмщині залишилось беззахисним перед польським підпіллям, яке через німецьку окупаційну політику вважало українців в Губернії якщо не колаборантами, то принаймі своїми ворогами. Вище зазначалось, що початково терор на Холмщині спрямовувався проти окремих осіб, а саме проти тих, які були найактивнішими громадськими діячами. Впродовж лютого-вересня 1942 року “невідомими” вбито десять мужів довір'я Українського допомогового Комітету в ряді сіл Грубешівського повіту – в Малицях, Которові, Жулицях, Броніславці, Телятині, Мірче, Стрільцях, Гостинному. Крім того, відомі випадки вбивств вчителів у повітах Біла Підляська і Тарногород [13, 668-672].

Щоб протидіяти подібним польським акціям полковник Яків Войнаровський-Гальчевський, зібравши п'ять старшин на таємну раду 16 червня 1942 року, запропонував створити штаб організації української Самооборони. На новостворені, доволі не численні (всього 225 воїнів і 175 осіб резерву на початку 1944 р.), загони Самооборони покладалося завдання охороняти Український центральний комітет і Українські допомогіві комітети, громадських діячів і всіх інших осіб, яким загрожувала небезпека від польських бандитів [14, 273]. Зауважу, що польське підпілля вороже поставилось до створення УЦК на чолі з Володимиром Кубійовичем. Більше того, вони звинувачували останнього в намаганні усунути поляків і євреїв з українських етнічних територій [8, 161].

Ситуацію загострила проведена німецькою адміністрацією переселенська акція в листопаді 1942 – лютому 1943 рр. – так звана “німецька провокація”. Згідно з рішенням рейхсфюрера Г. Гімлера, прийнятого влітку 1942 року, передбачалося виселити з Люблінського і Замостського повітів 110 тисяч осіб, а на їх місце поселити 50 тис. етнічних німців з Центральної і Східної Європи. Від 27 листопада 1942 року і до середини лютого 1943 року загалом виселено 116 сіл з повіту Замостя, Томашівщини і Грубешівщини [24, 505].

Наприклад, операція переселення польського населення в Грубешівському повіті під кодовою назвою “Ukraineraktion” охопила 63 села, у яких мешкало 14 тисяч поляків. Села, з яких виселялись поляки, а потім заселяли українцями, мали утворити захисну смугу навколо німецьких поселень [18, 212].

Показово є депеша шефа поліції відомства з проведення переселень до Голови уряду безпеки Генрал Губернаторства А. Ейхмана, датована 29 грудня 1942 р., де повідомлялось: “для поселення в Грубешівському повіті українців, переселених з Замостського повіту, необхідно виселити 3-4 тисячі поляків” [24, 600].

Повністю реалізувати план переселення не вдалось. Тим не менше, акція викликала гострий протест з польської сторони, яка вважала, що в 1942-1943 роках поляки стали жертвами етнічної чистки, проведеної німцями за допомогою виселень, співвиконавцем й ініціатором, якої була українська еліта, а саме члени УЦК [7, 358].

“Акцію проводить гестапо, переважно руками українців” – повідомляло в Лондон Керівництво громадянської боротьби польського еміграційного уряду. До того ж в ході переселень траплялись випадки вбивств цивільного населення, зокрема, в польському селі Кідув було вбито 170 селян [20, 394].

Тоді польське підпілля, не будучи в змозі помститися німцям, перенесло свій гнів на українців, знищуючи їхні села “за співробітництво з окупантами, за зраду польського підпілля, за особисті кривди і образи” [18, 211].

Загалом, у січні-березні 1943 року на Холмщині з рук польських боївок загинуло дев'ять представників громад (війти, старости, солтиси, їх заступники), вісім поліцейських, сотні селян [14, 493]. Особливе враження справило вбивство діячів УДК, налаштованих на співпрацю з поляками: 1 березня 1943 року командира Холмської самооборони Якова Войнаровського-Гальчевського, 19 березня голови УДК в Грубешові Миколи Струтинського, 20 і 29 березня його помічників Михайла Новосада та Тимофія Стахурського, врешті в травні 1943 року колишнього сенатора Івана Пастернака [13, 668].

Слід зауважити, що до весни 1943 р. на Галичині і Волині подібних замахів на життя політичних діячів високого рівня з польського чи українського боку не було. Поширення цих замахів на Холмщині навряд чи пов'язане лише з колаборацією, оскільки в Галичині і Волині українських колаборантів було не менше. Ярослав Ісаєвич, український історик, схиляється до думки, що в Галичині поляки звикли до існування здавна українського національно-культурного руху, натомість поява такого руху на Холмщині, яка до війни видавалась їм майже колонізованою, стала для них особливо прикрою [5, 41].

Ще більшого терору з боку польського підпілля зазнали холмські села. 25 квітня 1943 року поляки поширили у Грубешівському повіті листівку, у якій погрожували, що за кожне виселене польське село спалять два українських. Як наслідок, на протязі травня у повіті було здійснено грабінницькі напади на села Моложів, Стрільці, Тухані, Мірче, Молодятичі, а в сусідньому Замостському повіті спалено села Стенятин і Наброщ [27, 99].

Відповіддю на польські ексцеси стала участь української допоміжної поліції в паціфікаціях польських населених пунктів. Прикладом цього є акція на село Сохи в гміні Тересполь 1 червня 1943 р., внаслідок якої загинуло 183 поляки. Знищень зазнали Скоморохи, Оборовець, Ціхобож, Моложув, Наброщ, Тшебінь, Майдан Новий [7, 366].

Небезпідставно, від грудня 1942 року Армія Крайова і Батальйони Хлопські вели цілеспрямовану акцію нападів на станиці української поліції. Згодом 27 липня підрозділи АК напали на с.Пісочне в Грубешівському повіті, а на с.Бересть протягом червня-липня напали тричі [27, 109].

У відповідь українці на базі груп Самооборони створили боївку ОУН-УНС. В Грубешівському повіті 2 вересня 1943 р. в околицях сіл Зосин і Стрижів українські націоналісти поширили листівки з закликом до польського населення залишити Грубешівський і Холмський повіти до 10 вересня. В разі невиконання наказу всі поляки мали бути знищені. В кінці листівки був напис: “Abo bude Ukraina, abo laska krow po kolina” [28, 182].

Акції і контракції приводили до ескалації напруги. В кінці лютого 1944 року на нараді в Замостському інспектораті АК вирішено організувати лінії протиукраїнської оборони і підготувати масованний наступ на українців [3, 337].

Найкривавішими стали атаки АК на Сагринь, Турковичі, Шаховичі, Пасіки, Малиці, Стрижовець, Ласків і ряд інших сіл околиці в ніч з 9 на 10 березня 1944 року. Очевидці тих акцій зазначають про нечувану жорстокість їх проведення. Колишня жителька села Сагринь згадує: “Тоді в Сагрині, на нашій рідній землі нас, українців, загинуло, кажуть, близько 800 чоловік. Серед них – жінки, діти, старі. Дітей брали за ніжки і розбивали їм голівки об дерева, інших кидали в вогонь живими. 800 – це тільки відомі сусідам загиблі мешканці села. А крім них ще було дуже багато людей із навколишніх сіл. Так що там прийняли мученицьку смерть десь близько півтори тисячі душ... Це була широко закроена акція – не сутичка з боївками сільської самооборони, а планомірне винищення українців Холмщини...” [17, 729].

26 березня аківці підступом взяли Бересть, де вбито понад 200 селян. У квітні спалено Новосілки, Крупе, Телятин, Жулиці [27, 127, 128]. Всього за ці дні спалено понад 20 сіл, в яких загинуло 1500 українців.

Слід зауважити, що подібні акції, неодноразово поєднані з масовим фізичним терором, проводились протягом усієї першої половини 1944 року. Польсько-українське протистояння на Холмщині поступово набрало характеру постійних збройних дій, переважно з польської сторони.

Український дослідник В. Сергійчук зазначає, що “метою польського підпілля було не тільки винищити український елемент, а й відрізати Холмщину від Галичини широкою смугою випалених сіл” [16, 172]. З цим твердженням можна погодитись, оскільки знищенню і грабежам підлягали виключно українські села. До того ж численні вбивства чинились за національною ознакою. Підтвердженням цього є свідчення Миколи Кухарчука, члена Української Поліції на Холмщині, якому осінню 1943 року вдалось перехопити

зошит, “у якому виписані були ім’я й прізвище, дата народження, місце проживання і праці... усіх українців з цілого Грубешівського повіту, призначених до страти! Біля багатьох прізвищ стояв хрест, а дані обведено червоною лінією. То були вже зліквідовані. Підписаний під цим списком був комендант Грубешівської Округи АК поручник Антоні Рихель (“Ангел”)” [4, 78-79].

У Варшаві, згадував український підпільник Тадей Гордон, “поляки вбили понад сотню українців за те тільки, що були вони українцями. Між іншими вбили теж Голову Українського допомогового комітету на місто Варшаву” [2, 84].

В кінці березня 1944 р. підрозділи АК у Грубешівському повіті отримали наказ “очистити передпілля, знищити Гонятичі й Гонятички, усунути українців з Вакійова...недопустити до оселення українців у тамешніх місцевостях...очистити глибоко передпілля, хоча б навіть треба було досягти заможських теренів” [27, 55].

Керівництво польського підпілля своїми антиукраїнськими заходами і далі намагалося довести місцевих українців до того, щоб вони покинули свої споконвічні землі і перебиралися за Буг. Зокрема, командир 21 роти АК з Томашівського повіту М. Пілярський (“Гром”) передав підлеглим загонам розпорядження керівництва округу “псувати життя всім українцям, щоб вони з цього терену якнайшвидше відійшли за Буг чи на інші терени” [27, 55].

Подальшим підтвердженням такого напрямку ставлення до місцевих українців може служити спеціальний наказ від 13 квітня 1944 року командира Томашівського округу АК В. Щепанкевича (“Другак”, “Лось”) своїм підлеглим, в якому говорилося, що вони повинні негайно приступити до виселення українців з теренів, які контролюють, в східному напрямку (Грубешівщина).

Виконуючи наказ, місцеві командири повинні були:

“1) Перекрити всі шляхи на захід, щоб не дозволити українцям відходити в західному напрямку;

2) Мати загони, які увійдуть до українських сіл і вручать листівки (попередження про залишення села)... Зібрати всіх на збірних пунктах, сповістити їм напрямок відходу і вивести їх далеко в грубешівському напрямку;

3) Тих, хто чинить опір, ліквідувати” [27, 56].

В такій ситуації українське населення Холмщини залишалося майже беззахисним. Тому великі надії українці покладали на УПА, перші відділи якої (“Галайда”, “Тигри”) з’явилися на теренах Холмщини лише в середині березня 1944 року. З половини квітня з Во-

лінії було перекинуто загін УПА імені Богуна (ком. Острівський), курінь командира Наливайка, з Карпат “сіроманців” командира Яструба. Всі збройні сили були об’єднані командуванням Холмського фронту під проводом Степана Новицького. [1, 85]. Починаючи з 28 березня 1944 р., ці відділи повели наступ на села Острів, Жаники, Посадів, Стенятин, які були базою польських боївків. 15-20 квітня відділи УПА проводили бойові операції в південній Грубешівщині, де було очищено від Армії Крайової територію до р.Гучви [15, 175].

Поряд українське підпілля завдало рядударів по загонах Батальйонів Хлопських. На початку літа 1944 р. упівцям вдалось відтиснути з Грубешівського повіту в Замостський відділ БХ “Рись” [21, 386].

Внаслідок весняних сутичок сформувалась своєрідна лінія фронту довжиною біля 100 км. Г. Мотика вважає, що головною метою цього “Холмського фронту УПА” було блокування, на випадок війни, просування польських сил на Львів [12, 27]. Хоча не слід забувати, що це дало змогу захистити українське населення Холмщини від численних жертв, з одного боку, і закріпити терени за українською підпільною мережею, з другого.

В липні 1944 року через терени Холмщини пройшов німецько-радянський фронт. У Холмі польські ліві діячі в чолі з Вандою Василевською формують тимчасовий промосковський польський уряд – Польський Комітет Національного Визволення. 21 липня ПКНВ підписує таємну угоду з СРСР про спільний кордон по лінії Керзона, а 9 вересня угоду з УРСР про “обмін населенням”, який на практиці звівся до примусових депортацій у чотирикутнику Белз-Варязь-Забужжя-Кристинопіль. В краї продовжились антиукраїнські акції не лише з боку АК, а й міліції (МО), Війська Польського. Зокрема, в лютому-квітні 1945 року прокотилась хвиля пацифікацій сіл в Надсянні. 3 березня 1945 року підрозділ колишніх партизан АК під командуванням полковника Бісса (“Вацлава”) напав на село Павлокому, де було вбито 365 людей. У квітні внаслідок нападу польської банди загинуло 900 українців села Піскорівці. Тоді ж загинуло 170 українців в с.Малковичі [27, 216].

Більшість нападів дуже часто проводились за подібним сценарієм. “Банда, поділена на групи по 10-15 осіб, оточувала по кілька хат, швидко грабували, а чоловіків, котрі не встигли втекти чи сховатись, вбивали на місці. Місцеві поляки виконували подвійну роль: самі мордували і вказували на українські помешкання. Було, що поляк вбивав свого сусіда-українця. Щоб залишитись невпізнаними вони прикривались масками” [27, 300].

Часто польські бандити проявляли варварство, жахливо мордували жінок, старців і дітей, як це сталося в українському селі Верховина неподалік від Холму. 6 червня 1945 р. диверсійний підрозділ підпільного воєнізованого формування Народові Збройні Сили (НСЗ) під командуванням Станіслава Секула (“Сокола”) вбив 202 мешканця села, причому жінкам відрубували голови, чоловіків катували розпеченими залізними прутами [15, 279].

Про розмах польського терору весною 1945 року свідчать наступні документи: 6 квітня 1945 року заступник Миколи Підгорного, головного уповноваженого уряду УРСР по переселенню українського населення з території Польщі, Кальненко повідомив до Києва, що лише за березень, за неповними даними, аквівцями спалено 959 українських господарств, пограбовано – 500, вбито і поранено 925 українців [27, 379].

Всього ж впродовж березня-червня 1945 р. від рук польських підпільних формацій загинуло більше 1500 українців [27, 419].

Великих втрат зазнали села Люблінєць Старий і Люблінєць Новий (170 жертв), Гораєць (200 жертв), Малків (116), але виконавцями облав на ці села стали солдати ВП і міліція [3, 338].

За словами очевидців “від осені 1944 року до початку 1945 не було дня, щоб до села не вдиралась міліція, щоб когось не заарештувати. А кого брали, той вже не повертався...Хапалися за зброю і стріляли у мирних людей на подвір’ї й у помешканні” [27, 195].

На таке безчинство з боку збройних структур Польщі УПА відповіла терором караючих і самооборонних акцій.

27 березня 1945 року підрозділи УПА здійснили напад на пост міліції у Любачівському і Ярославському повітах. Вбито 30 польських міліціонерів і 43 цивільних осіб. 17 квітня ті ж підрозділи в селі В’язівниці вбили 91 особу. 21 квітня загоном української самооборони спалено село Боровнищо, як відплату за участь його мешканців в нападі на Павлокому. Вбито щонайменше 27 осіб [27, 399]. За це саме сотні УПА “Громенка”, “Бурлаки” 3 жовтня спалили села Дильонгова, Бартікова, Лончкі, Сельниці, а також Павлокому, яка після винищення українців була заселена поляками. 18 травня підрозділи УПА напали на села Радків, Ляховці, Жеплін і Посадів, де спалено більшість будинків і вбито близько 60 осіб [9, 339].

У зверненні українських повстанців Закарзоння до польського населення з поясненням причин відплатних акцій (квітень-травень 1945 р.) вказується:

“Одначе ми не піднімали...і не будемо піднімати боротьби проти

польського мирного населення та проти польських патріотів, які так як і ми, ведуть боротьбу проти більшовицьких окупантів.”

І далі: “Ми розігнали польську міліційну банду в Грьозовій, яка почала грабувати й побивати українське населення та покарала тих поляків, які з бандитами співпрацювали; ми спалили Борівницю (там зліквідовано і бандитську міліцію) і покарала поляків того села за участь в мордуванні українців в Павлокомі, Явірнику і других селах; ми обстріляли міліцію з Риботич..., Тисової, Вільшан та польське військо в Конюші і Берендьовичах тільки за те, що вони грабували наше населення. Коли б згадана міліція і військо повелися з населенням належно, то цього не було б...” [16, 423].

Акції українського підпілля в регіоні “на окремі постерунки треба трактувати як відплату, застосовану там, де перейдено вже межу можливості. Ми б’ємо і будемо бити всіх тих, хто знищує український народ” [27, 391]. Такою була відповідь ОУН і УПА на репресії над цивільним українським населенням Холмщини, Засяння і Лемківщини.

Це був останній спалах взаємних протиборств на Холмщині. Закінчення війни значною мірою зняло напругу у протистоянні та поставило польський і український націоналістичні рухи в патову ситуацію, оскільки Радянський Союз і комуністичний уряд Польщі не мав наміру рахуватися з існуванням в сфері своїх інтересів ідейних противників. Можливість ведення боротьби на два фронти не влаштовувала ні українські, ні польські повстанські сили (в той час польське підпілля представляла збройна організація “Вольносьць і неподлеглоць”, яка постала після розформування АК ще в січні 1945 р.), тим більше, що явна перевага була на стороні Москви і Варшави. Відповідно, це послугувало стимулом до примирення обох підпілля, відмови від взаємного застосування зброї і терору як методу впливу один на одного. Зрештою свою роль у припиненні польсько-українських міжусобиць в регіоні зіграло переселення українців Закарпаття до УРСР протягом вересня 1945 - листопада 1946 рр.

Джерела та література

1. Бухало Г. Українська Повстанська Армія на Закарпатті // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. – Львів, 1998.
2. В ясині лева. Українець у польському підпіллі (на підставі записок і матеріалів Тадея Гордона) / Списав З. Книш. – Торонто, 1958.
3. Дрозд Р. Польсько-українські відносини на Холмщині, Надсянні та

Лемківщині в 1944 – 1947 рр. // Волинь і Холмщина 1938-1947рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003.

4. Закерзоння. Спомини вояків УПА / за ред. Б. Гука. – Варшава, 1998. – Т. 4.

5. Ісасвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938-1947рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003.

6. Карпус З. Холмщина (Люблінський дистрикт) у роки німецької окупації (1939-1944) // Україна – Польща: важкі питання. – Луцьк, 2004. – Т.9.

7. Конечний З., Партач Ч. Перебіг українсько-польського конфлікту на Холмщині в 1939-1943 рр. // У пошуках правди: Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько – польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк 20 – 23 травня 2003. – Луцьк, 2003.

8. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

9. Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 1999. – Т.38.

10. Макар Ю. Українсько-польський міжнародний конфлікт у роки Другої світової війни: причини, перебіг, наслідки, висновки на майбутнє // Україна – Польща: важкі питання. – Луцьк, 2004. – Т.9.

11. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ ст. – Львів, 2003.

12. Мотика Г. Антипольська акція ОУН – УПА // Волинь 1943. Боротьба за землю. – Львів: незалежний культурологічний часопис “І”, 2003.

13. Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя: історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – Т.2.

14. Пастернак Є. Нариси історії Холмщини і Підляшшя (новітні часи). – Вінніпег, Торонто, 1989.

15. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.

16. Сергійчук В. Український здви́г: Закерзоння. 1939-1947рр. / Зб. документів. – К., 2004.

17. Спогади // Волинь і Холмщина 1938-1947рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. — Львів, 2003.

18. Ясяк М. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т.4.

19. Armia Krajowa: szkice z dziejów sii zbrojnych Polskiego Panstwa Podziemnego / pod. red. Kr. Komorowskiego. – Warszawa, 2001.

-
20. Armia Krajowa w dokumentach. - Londyn, 1973. – T.2: czerwiec 1941 – kwiecień 1943.
  21. Banach K. Z dziejów Batalionów Chłopskich. Wspomnienia, rozważania, materiały. – Warszawa, 1968.
  22. Caban I. Ludzie Lubelskiego okręgu Armii Krajowej. – Lublin, 1995.
  23. Mackowski Z. Między Wisłą a Bugiem 1939-1944. – Lublin, 1982.
  24. Okupacja i Ruch oporu w dzienniku Hansa Franka 1939-1945. – Warszawa, 1970. – T.1: 1939-1942.
  25. Partacz Cz., Joda K. Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941-1943 // Antypolska akcja OUN-UPA 1943-1944: Fakty i interpretacja. – Warszawa, 2003.
  26. Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojny światowej. – Londyn, 1950. – T.3: Armia Krajowa.
  27. Siwicki M. Dzieje konfliktyw polsko-ukraińskich. – Warszawa, 1994.
  28. Szczyński A., Szota W. Droga do nikad. – Warszawa, 1973.
  29. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993.